

Manlighet och virilitet i 1700-talets Sverige

Jonas
Liliequist

HAR KÄNSLAN ETT KÖN? Javisst, om man med det menar att vissa känslor har klassificerats som typiskt kvinnliga respektive manliga genom historien eller att kvinnor har ansetts vara mer känslosamma än män. Nej, om frågan syftar på biologiskt grundade skillnader mellan könen. Ja återigen, om man anser att kulturella föreställningar om kön faktiskt har haft betydelse för att strukturera mäns och kvinnors känslor på olika sätt. Det är den sistnämnda aspekten som är ämnet för denna artikel och närmare bestämt hur och i vilken utsträckning kulturella föreställningar och koder för att uttrycka manlig kraft och vitalitet, kan tänkas ha strukturerat mäns sexuella känslor och beteenden i 1700-talets Sverige.

Utgångspunkten är två erotiska journaler som sinsemellan ger en ganska olikartad bild av kopplingen mellan känslor och manlig sexualitet. Den ena journalen är skriven av Gustaf Halldin, son till en landskamrer i Falun, sedermera adlad som Hallenstierna efter en karriär som sekreterare i Stockholm och regeringsråd i svenska Pommern. Den andra, förd i all hemlighet av en gift kronofogde Jonas Burström under en vistelse i Härnösand på 1740-talet, kom att utgöra bevismaterialet i en efterföljande rättegång. Själva journalen dömdes att förstöras, men delar av innehållet finns refererade ord för ord i rättsprotokollen.¹

Gustaf Hallenstiernas erotiska erövringar

Gustaf Hallenstiernas manuskript förvarades först i privat ägo och sedan i giftskåp på Kungliga biblioteket fram till 1972 då det publicerades av Gardar Sahlberg under titeln *Mina kärleksäventyr*. I manuskriptet redo-

gör Hallenstierna med outtröttlig energi och detaljrikedom för sina sexuella erövringar i det sena 1700-talets Stockholm. När han nitton år gammal inledde sin karriär i Stockholm gjorde han enligt självbiografien upp en plan hur han skulle uppvakta stockholmskorna. Att förföra »ärlig mans hustru och döttrar» som gett honom tillträde till sina hus ansåg han vara gement och nedrigt. »Publika hus och flickor» hade han likaså föresatt sig att sky som pesten. Återstod att trösta unga änkor och flickor som blivit övergivna av sina älskare, men tills vidare skulle han för det dagliga behovet hålla till godo med pigorna i huset som inte skulle motstå en »ung, rask och tilltagsen sekter».² Samtidigt tvekade inte Hallenstierna att truga unga pigor med pengar om det kunde främja saken. Att uppvakta kvinnor kunde för Hallenstierna inkludera olika grader av tvång och våld. Alla tillfällen togs i akt för att överraska och tvinga sig på unga pigor och låta handen glida in under kjolar och blusar.

Så här kan det låta. De trettioåriga Hallenstierna har blivit varse att en ung vacker flicka tjänar som barnpiga i samma hus. Han passar på att »harcelera» lite med henne när han går förbi barnkammaren och dörren står öppen. Lite senare finner han henne krafande i kakelugnen i framåtlutad ställning:

Jag smög mig dit och nyttjade tillfället såsom jag borde. Hon skrek väl till, men då hon såg att det var jag, myste hon bara på mun och frågade om jag vore så där skälmaktig. Det var ej stort, sade jag. Jag vill väl mer, söta Brita Cajsa. Ja, bara herrn får. Söta du, du är vacker, söt och fin, jag har länge tyckt om dig men får aldrig tala vid dig. Jag ser du behöver ett par örringar och jag köper dem idag, till vi råkas härnäst på något sådant sätt. Jag tackar, herrn är då för god.³

Vid nästa tillfälle visar Hallenstierna upp örringarna, och förklarar att dom är hennes men bara om dom hämtas på hans rum samma kväll. Pigan säger att hon inte kan, hon är tvungen att gå på aftonsången. Men Hallenstierna fångar henne på vägen ut: »Örringarna fick hon och jag hade dessutom litet confect och ett glas punsch att fägna med. Allt annat fick jag lätt, men huvudsaken stretade hon emot och höll sig på avstånd från sängen.» Hallenstierna utnyttjar all sin vältalighet, men när orden inget förmår skrider han till handling: »Under det att jag kysste henne

och höll henne om livet, bar jag henne i sängen. Där stretades mycket. Äntligen var jag kommen därhän men hon eluderade med sina rörelser alla mina efforts och slutligen kom hon upp på golvet. Jag svor att hon ej skulle slippa ut, innan hon gjort mig till viljes och lovade henne ett par finare linnen, emedan jag märkt att hennes var nog grova på en så fin hud. Åter tog jag och bar henne i sängen.» Till sist ger den 18-åriga pigan efter: »Hon sade sig vara uttröttad och att jag kunde göra med henne som jag hade samvete till.» Hallenstierna tolkar detta som att hon är med på noterna: »Hennes röst lät ej avslående, tvärtom yrkade den snart på ett nytt anfall på hennes dygd och när den en gång är förlorad kan den ej återvinnas och en gång eller hundra är då det samma. Så tänkte vi sedan bägge två.» Senare samma kväll när pigan kommer tillbaka från sina ärenden, står Hallenstierna återigen på lur: »Jag passade på, när den andra pigan gick över med lyktan, överraskade henne i mörkret i fällbänken, då hon utan särdeles motspänstighet tillät mig för tredje, kanske fjärde resan belasta mitt samvete med ett nytt skuldregister.»⁴

För Hallenstierna är det självklart att en man måste stå på sig, för kvinnorna vill ju egentligen: »Jag har», skriver han, »under mina många kärleksförsök och äventyr märkt, att de äro få som taga illa upp att man på detta sätt uppvaktar dem och söker bekantskap med deras lilla hemlighet. De taga det alltid för ett bevis på kärlek och erkännande av deras skönhet och behag.» Men det hör också till att de åtminstone de första gångerna låtsas bli överraskade, »så att de ej må synas att det skett med deras goda vilja» Således måste man alltid visa sig djärv, dristig och lite näsvis. »En modest karl eller en som låter sig genast och vid de första tillbudnen avvisas, anses för en mes.» Ett sådant beteende är till och med att göra kvinnorna en otjänst eftersom de »gärna vill hava äran av sitt motstånd och en karl, som icke sätter dem i tillfälle att vinna denna ära, hava de ingen förbindelse med. Gamla och unga vilja bliva attaquerade och om fästningen därvid övergår genom storm, förräderi eller surprise, har commandanten åtminstone till sitt försvar och sin satisfaction att han gjort det yttersta.»⁵

Helt utan finess kunde emellertid framgången inte vinnas. »Det fordras» skriver Hallenstierna, »dock likväl hos karlarna en viss tact, ett fint omdöme, en kännedom av människan, nämligen fruntimmersmanniskan, i synnerhet av den som är föremålet, för att förutse utgången och

veta att passa på tillfället eller skapa det lägligt, så att man ej choquerar.»⁶ Den tillskrivna kvinnliga villigheten tycks knappast ha spelat någon roll för Hallenstiernas upplevelse utan framstår mer som ett rättfärdigande av det egna handlandet. Hallenstiernas framställning är överhuvudtaget inte särskilt erotisk eller ens pornografisk. Beskrivningar av starka känslor och erotiska passioner lyser med sin frånvaro. Tonvikten ligger istället på hur han närmar sig, manipulerar och övervinner kvinnors och flickors motstånd. Hela framställningen ger bilden av en sällsynt påflugen man som gång på gång håller fast, griper tag, och får igenom sin vilja, och flickan som inte slipper undan utan måste ge efter och »plikta».

Fallocentrisk sexualitet som analys- och förklaringsmodell

Den fråga som omedelbart väcks är förstas om Hallenstierna bara representerar sig själv eller om hans skildringar kan betraktas som ett bredare tidsdokument. De manliga beteenden och attityder som skildras i Hallenstiernas journal ligger till att börja med i linje med antaganden om en i det förmoderna samhället förhärskande fallocentrisk sexualuppfattning, där den manliga sexualiteten först och främst handlar om penetration som bekräftelse på makt och dominans. Perspektivet känns igen från Foucault och kanske än mer från hans närmaste efterföljare och främst då David M. Halperin. Halperin understryker att sex i antikens Aten beskrivs som något som en socialt överordnad utför på en socialt underordnad – inte som en akt av ömsesidig tillfredsställelse mellan två jämbördiga parter. Den avgörande skiljelinjen drogs inte mellan man och kvinna utan mellan den som penetrerade och den som blev penetrerad. Det var manligt och statusbefrämjande att penetrera men i högsta grad omanligt och ett tecken på underordning att bli penetrerad. Sex kunde därför bara vara acceptabelt mellan personer av olika status – man och hustru/konkubin/prostituerad, fri man och slavar av bägge könen, vuxen man och yngling/pojke. Det manliga begäret kopplades inte till en sexuell identitet i modern bemärkelse, utan var ett medel att få bekräftelse på manlighet och social position. I en sådan uttalat hierarkisk sexualitet ligger det också nära till hands att använda sexuell penetration som ett medel för aggression, såväl mot kvinnor som mot andra män. Vänskapen,

inte sexualiteten idealiserades som ett forum för djupare ömsesidiga relationer.⁷

Halperin utgår från antiken, men antaganden om en fallocentrisk sexualitetet görs lika gärna för modernare tider. Så finner till exempel Jens Rydström att framväxten av en modern homosexuell identitetsuppfattning i Sverige, föregicks av ett »ruralt penetrativt paradigm» av mer generell karaktär enligt vilket ett djur, en annan man eller en kvinna bara var ett redskap för att tillfredsställa en mans sexuella behov.⁸ Inger Lövkrona urskiljer likaså ett penetrativt manlighetsideal med ett starkt inslag av aggressivitet och instrumentalitet som träder fram i folkdiktning och gåtor från 1800-talet och längre tillbaka, och polemiserar med detta som utgångspunkt mot uppfattningen att tidelag skulle ha framstått som på något sätt problematiska för manligheten i det äldre agrarsamhället. En sådan handling låg istället helt i linje med det rådande manliga penetrationsidealet – kvigan kunde lika väl som hustrun eller pigan duga för att ge den vuxne mannen bekräftelse på sin sexuella identitet och manlighet i 1600- och 1700-talets samhälle.⁹ På dessa punkter gör oss dock Hallenstierna besvikna. Varken kor eller pojkar framskymtar i penetrationsnotiserna. Tvärtom reagerar Hallenstierna med stor indignation i sin journal när en av hans utnyttjade och övergivna pigor antytt att han hellre ville ligga i säng med sin unga brorson än med henne.¹⁰

Rydströms och Lövkronas påståenden är grovhuggna och saknar förankring i konkreta analyser av hur sexuella beteenden kopplades till manlig prestige.¹¹ Med dessa förbehåll finns ändå mycket hos Hallenstierna som stämmer överens med en fallocentrisk manlighetsmodell. Det gäller inte minst penetrationen av unga kvinnor som källa till manlig prestige. Hallenstierna berättar till exempel hur han umgicks med några vänner i Stockholm då en flicka från gatan som sålde diverse »grannlåt» fördes in i rummet. Vännerna visade sig snart ivriga att »fingra» på grannlåten, »både den synliga och den osynliga». Flickan ville gå men hindrades och »det proponerades på fransyska att någon borde göra heder för sällskapet». Hallenstierna utsågs och vännerna lämnade rummet. Flickan grät till en början men »blev efter hand fryntlig». Efter »lite lirkande» och ett erbjudande att få en dukat som betalning, »lät hon bekväma sig». Under själva akten öppnade vännerna dörren på glänt för att titta på och rusade sedan skrattande in. Flickan tog flat och snyftan-

de sin korg och skyndade sig bort. För Hallenstierna och hans vänner var detta en hederssak – dukaten togs ur den gemensamma potten »pour l'honneur du froc».¹² Berättelsen om denna episod hade sedan vunnit en viss spridning. Omskrivningar som att »göra heder för sig» och »vinna ära» återkommer också i andra episoder.

Gång på gång framkommer hur penetrationsbravaderna växer fram ur manliga umgänges- och broderskapsrelationer. Hallenstierna »testamenterar» en piga till sin vän när han lämnar Uppsala. Barnpigian i den förstnämnda episoden, »rekommenderas» av en annan vän som trodde att hon nog kunde vara »traitable». Hallenstierna lovar att sammanföra vännen Laurin med en piga mot att han avstod en kammarjungfru till honom. Det handlar inte bara om nätverk av manliga kontakter och samförstånd utan också om rivalitet och konflikt. Hallenstierna berättar hur han inbjudits på supé hos en kvinnlig bekantskap från ungdomstiden, numera gift med en tjugo år äldre förmögen handlare som oftast tillbringade kvällarna vid spelbordet, så även denna. Mannen kommer dock hem tidigare än väntat, ordentligt berusad. Hallenstierna som visserligen under sin tidigare bekantskap »rasat» med frun, hade inte längre några sådana ambitioner utan var helt inriktad på den tjugoåriga mamsellen i huset. Den hemvändande mannen tar dock illa vid sig och när Hallenstierna presenteras som en gammal bekant från flickåren utbrister han att: »frun tör ha många bekanta sedan den tiden men jag har ej lust att bli hanrej». Hustrun invänder men mannen går till sängkammaren, bedyrandes åter igen att han inte skulle bli någon hanrej »så länge som han själv vore karl för sig [...] Och snart föll det honom in att giva bevis därpå». Mannen tvingar in sin fru i sängkammaren:

Frun undanbad sig beskedligt [...] Hon ville gå ut men han hindrade det och svor att hon skulle därän. Nu blev mamsell orolig, ville gå till claveret, men jag förde henne in på soffan och satte henne på mina knän, där vi hur tyst det än skulle gå hörde hur frun måste krypa i sängen och hur det där sedan bråkades.¹³

Hallenstiernas beteende tycks således ha varit väl förankrat i en bredare manlig umgängeskrets av herrar av vilka flera var eller skulle komma att bli bemärkta personer. I episoden med flickan som som sålde grannlåt,

bestod till exempel sällskapet av Rosenstein, Bungencrona, Numers, Cederborg, Fredenheim, Adlerbeth, Mannerheim, Morian och Carleson vid gardet – upplysningsmän, författare, ämbetsmän passerar här revy. Men även utomstående personer och tjänstefolk av bägge könen kunde om man får tro Hallenstierna vara både införstådda och behjälpliga.

Han återger till exempel ett samtal med sin gamla amma »mor Sara» på gården utanför Falun. Samtalet gäller »jungfrurna Terser» i granngården: »Tror du, frågade jag gumman, att de har mödomen kvar således? Det var hon säker om och att ingen rört dem på minsta vis. Nå, då har jag lust att taga den. Den yngsta vore det moj med för herrn, men hon är så ärbar och blyg. Strunt! Skaffa hit henne skall jag väl ta blygheten av henne.» Hallenstierna lyckas snart få fatt på flickan och blir överraskad av hennes medgörlighet och sexuella förfarenhet. När flickan senare i köket viker undan för Hallenstiernas kyssar och försök att »kraftsa henne på bröstet», förmanar amman henne att inte vara så »tokblyg». Det hela slutar med att mor Sara blir vittne till hur Hallenstierna sittandes på en stol med flickan i knät, gör en »attack». Hon lämnar köket men nästa morgon dryftas händelsen vid frukosten: »Den där sötungen är bra färsk, bara barnet, så kände jag nyss. Jaja, sade gumman, de har nu för tiden icke hårstråt på skamtyget, förrän de låter ligga när sig. Jag trodde den där var jungfru Maria själv, jag, och var så säker på henne.» Hallenstierna frågar om hon missunnade honom? »Nej, käre herr Gösta, roa sig med henne, klå ungen bra eftersom hon så vill.»¹⁴ Hallenstierna var vid denna episod i trettioårsåldern, flickan hade nyss gått till skrift för första gången och bör inte ha varit äldre än tretton, fjorton år, kanske ännu yngre.

Det är inte heller svårt att i tidens offentliga kultur hitta uttryck för en snarlik positiv syn på en påflugan manlighet. Det handlar inte om en direkt lovprisning utan snarare om en indirekt legitimering enligt ordspråket: »Pigones nej, det är hennes ja. Då hon säger mest nej, då vill hon helst ha.» Eller som det förklaras närmare i Grubbs *Penu Proverbiale*: »Det gör hennes blygsamhet, att hon icke säger så dristigt ja, och kan likvist väl menat.»¹⁵ Sensmoralen är tydlig – pigor hycklar motstånd men vill innerst inne.¹⁶ Det är också så Hallenstierna konstruerar sina berättelser. Som regel visar sig hans erövringar till sist rätt nöjda trots alla handgripligheter och tvång. Men allt sker på hans villkor. Om en piga eller jungfru visar sig alltför villig och pockande efteråt, tappar han lätt aptiten. Börjar hon

ställa krav, drar han sig genast ur.¹⁷ Kärnan i Hallenstiernas manlighet tycks helt enkelt vara själva betvingandet. Men någon förförare vill han inte tillstå sig vara.

Förförarens moraliska fel låg enligt honom inte i själva antastandet utan i svikna löften och vägran att ta ansvar för följderna. Mot förförelser i denna mening kunde den officiella tonen vara skarp. I det fritt efter Kotzebue av Didric Gabriel Björn författade lustspelet *Den Besynnerlige eller den uprättade oskulden*, spelat första gången 1792, återupprättas en förförd borgardotter och övergiven mor av den fördomsfrie och upplyste Herr Moritz Frisenhjelm. Förföraren som förblir anonym, fördöms i skarpa ordalag. Samtidigt har Björn känt sig föranlåten att i företalet försäkra publiken om att han på grund av denna »niding bland vårt kön» inte på något sätt ville »förmildra det förakt, vari lättsinnighet, fåfänga eller lättja störta dessa avskyvärda kvinnor vilka liksom helgat både liv och hjärta åt lasterna!».¹⁸ Det är också belysande att Björns nästa pjäs med titeln *Den förförde ynglingen* från samma år, väckte allmänt tumult och högljudda protester vid premiären. I pjäsen vars handling är förlagd till Stockholm, förförs en ung och oskuldsfull yngling från handelsskrået av en förfaren prostituerad kvinna. Även om pjäsens sympati ligger odelat på ynglingens sida, var uppenbarligen möjligheterna att pekats ut som pjäsens förebild förklenande.¹⁹

Jonas Burströms hemliga journal

Det tycks alltså finnas fog för antaganden om en förhärskande fallocentrisk syn på sexualiteten i 1700-talets samhälle. Men finns det också en risk att en sådan modell låser fast och förenklar tolkningarna? Foucaults perspektiv har utsatts för hård kritik för att utesluta eller i vart fall ignorera varje form av kvinnlig subjektivitet.²⁰ Det väcker flera intressanta frågor. I vilken utsträckning kan kvinnor tänkas ha internaliserat rollen som förförelseobjekt? Hade kvinnor möjlighet att manövrera och vinna något i det fallocentriska spel där det anstod en man att alltid försöka och en kvinna att först säga nej? Men kritiken drabbar också bilden av den manliga sexualiteten. Bruce Thornton har karaktäriserat Foucaults modell som »en socialdarwinistisk djungel av tävlan, dominans och statusmedve-

tenhet som ignorerar affektion, vänskap, medlidande och alla andra sätt människor relaterar till varandra, en uppfattning som inte tillerkänner någon komplexitet i människors känslor och motiv». ²¹ Kritiken skulle lika väl kunna riktas mot Rydströms och Lövkronas generaliseringar. Är en sådan modell verkligen realistisk som generell beskrivning av den manliga sexualiteten i ett visst samhälle?

Det finns redan i det erotiska journalskrivandets smala genre andra manliga röster. Den 57-årige kronfogden Jonas Burström förde under sin vistelse i Härnösand år 1748, i största hemlighet en journal över sina kärleksmöten med en av stadens ogifta jungfrur Barbro Hjelte, som vid denna tid var tjugonio år. Burström var själv gift men hade inte sammanlevt med sin hustru på många år. Burströms anteckningar är än mer fyllda av intima detaljer än Hallenstiernas, men tonen är en helt annan. Det märks redan i journalens rubrik – »Kärlekshandeln emellan J: B: och högst behaglig och sötaste B: H» Där Hallenstierna uppehåller sig vid sina manövrer för att bryta pigornas motstånd, beskriver Burström den intima samvaron med Barbro som ljuva möten.

Tonen är på samma gång frispråkig och poetisk. Så skriver till exempel Burström fjärde dag pingst, att han bittida om morgonen, för första gången fått tillfälle att »litet vidröra hennes mig behagligaste lilla täcka höna såsom och klappa hennes lena mage». Fjärde natten därefter har han fått »i några timmar vila på hennes ljuvaste arm». Tillsammans gör de vidare små kärleksutflykter i stadens omgivningar. På midsommardagen befinner de sig på Frölands fåbodar då Barbro »språng uppför ett litet berg såsom en hare att gömma sig» och han efter »såsom en skytt att henne uppsöka» innan de till sist stannar vid en avsides liggande bäck där de »i amours lusten 2ne gånger i all ljuvlighet lekte.» ²²

Även Burström noterar olika prestationer, men i motsats till Hallenstiernas känslöförkrympta penetrationsnoteringar så beskriver Burström även egna tillkortakommanden och likaså hur han anstränger sig för att tillmötesgå och tillfredsställa Barbros önsknings. Den artonde september noteras till exempel hur han efter ett misslyckat försök med Barbro i sängen, istället sänkte sig ned »och med lust kysste hennes höna en lång stund det hon mycket kärligt lät sig behaga». Vid ett annat tillfälle beskriver Burström hur Barbro menade sig inte ha något »nöje» för att han »satte an med cupido» för hastigt. Någon gång bokförs att sam-

varon fått ett alltför abrupt slut från hans sida och att hon inte kunde låta nöja sig med ett sådant »bönhasarbete». Burström skriver också att han och Barbro själv applicerat en »glascupido» som sedan hanterats till hennes nöje och tillfredsställelse. Detta liksom Burströms kyssande och Barbros sätt att »roa cupido med sin sköna hand» och med »behaglighet kyssa dess lena huvud» betecknades av rådstugurätten som ett »ohyggligt» och »styggeligt missbruk» av äktenskapslemmarna. För en modern betraktare frammanas snarare bilden av ömsesidiga begär och en kvinnlig sexualitet som både ställde krav och bejakades. Det intressanta är att detta är en bild som Burström tecknade inför sig själv.²³

Manlighet och virilitet

Vad visar egentligen Burströms journal? Att det fallocentriska perspektivet inte alltid fick genomslag i praktiken? Att det fanns flera manliga sexualiteter? Bägge tolkningarna är möjliga, men det finns också omständigheter som komplicerar sådana slutsatser. Pigan Margareta Lång berättade till exempel inför rätten att Burström ofta försökt övertala henne till sexuell umgänge, och att han en gång till och med tagit hennes skor för att hindra henne från att gå och sedan under hot och svordomar försökt tvinga henne till sig i sängen ända tills hon gråtande och med »Guds hjälp» lyckats ta sig därifrån. Vittnesmålet skulle kunna vara hämtat direkt ur Hallenstiernas journal. Om detta var sant, hur ska då två så till synes oförenliga förhållningssätt hos en och samma man tolkas?

Ett sätt kan vara att analysera manlighet som en uppsättning koder och föreställningsstråk som kan artikuleras i vissa situationer och betonas olika starkt under livsrytmen, men som inte nödvändigtvis behöver vara inbördes förenliga. En sådan kod av central betydelse handlar om att uttrycka manlig kraft och vitalitet. Virilitet förefaller här vara ett lämpligt begrepp. Virilitet från det latinska *vir* – man, syftar på manlig kraftfullhet, särskilt i sexuellt avseende. Det centrala här är inte nödvändigtvis sexualiteten i sig utan den omedelbara kopplingen till fysiskt kroppsliga egenskaper, förmågor, attribut och beteenden som mått på manlighet. Det kan gälla allt från kroppsspråk, röstläge och fysiologi till muskelkraft och sexuell potens som i en viss kultur anses ge uttryck för en man-

lig essens eller karaktär. Sådana »kroppsnära» föreställningar kan fungera som en sorts mest elementära och basala bekräftelser på manlighet, oavsett klasstillhörighet, maktposition och andra mer sofistikerade manlighetsideal. Temat verkar outslitligt. Som historiker slås man av de ständigt återkommande varningsropen mot förvekligande seder och kraven på en återgång till en mera fysisk och kraftfull manlighet.

Som uttryck för en »rå» och okultiverad manlighet behöver inte virilitetsföreställningarna vara artikulerade eller ens stå i samklang med officiella manlighetsideal – tvärtom, vill jag hävda, frodas de utmärkt som dubbelmoral och icke-verbaliserade underströmmar som män kan stödja sig på i vissa lägen. Det illustreras av James Boswell, samtida med Hallenstierna och Burström, därtill en av 1700-talets mest berömda dagboksskrivare. Boswell lade ner stor möda på att leva upp till ett medelklassbaserat manlighetsideal, som bland annat betonade självkontroll, värdighet, medkänsla, sällskaplighet, ett artigt sätt och moderiktig klädsel.

I dagboken vändas Boswell över sina återkommande misslyckanden att leva upp till idealen, men uppträder också regelbundet och utstuderat i rollen som *blackguard* (flåbuse). Han sätter på sig slitna och illa medfarna kläder, super sig full, skrävar och slår med käppen längs gatorna, köper sex av prostituerade eller våldtar dom. Rollen som *blackguard* får honom att känna sig manlig genom att den utstrålar en hårdförhet förvärvad genom kroppsarbete och robusta seder i kontrast till de förfinade och kultiverade ideal som utgjorde hans officiella manlighet.²⁴ Philip Carter betraktar detta som att Boswell byter en sorts klassbaserad manlighet mot en annan, men man skulle lika gärna kunna se det som att han faller tillbaka på virilitetsföreställningar som i hans umgängeskrets kunde uppfattas som ett korrektiv mot en hotande feminisering. Boswells agerande tror jag illustrerar en återkommande problematik som aktualiserades av att distansen till det kroppsligt fysiska ökade med de nya manliga medelklassidealerna. Borgerliga dygder framstod inte lika självklart som manliga och hotet från feminisering och omanlighet blev till en början mer påtagliga. Olika strategier utvecklas under 1700- och 1800-talen för att göra könsgränserna tydligare och den borgerliga manligheten mer manlig. Samtidigt kunde virilitetsföreställningarna bilda utgångspunkten för olika oppositionella och bråkiga motmanligheter.

Man skulle också kunna tänka sig att virilitetsföreställningarna artikulerades mer öppet under vissa faser i den manliga livscykel. Det skulle framför allt gälla för ungdomstiden då det gällde för en yngling att vinna erkännande och få bekräftelse på sin manlighet. Spelet där det anstod en man att pröva och kvinnan att neka, skulle ha utgjort ett grund-mönster för frieriseder, som hölls i schack av ungdomslag och föräldrar i lokalsamhället. Frågan om flickornas möjliga strategier blir då än mer intressanta. Äktenskapet och etablerandet av ett hushåll i det tidig-moderna samhället markerade en avgörande förändring då sonen/ynglingen/drängen förvärvade oberoende och husbondskap (idealt sett) och slutligen blev hel karl. Positionen som husbonde, äkta make och far betonade andra krav på manlighet än ynglingatidens styrkeprov, slagsmål och frierier. Samtidigt kunde frierimönstret odlas som ett underliggande stråk också i en mer ansvarstagande manlighet och presenteras i offentlig kultur som burleska och skämtsamma inslag i dikt och vers. Hallenstierna, som förblev ungtkarl i hela sitt liv, skulle då kunna sägas representera en utdragen avart av detta mönster, som väl frikopplat från lokalsamhällets alla kontroller och förstärkt av en klassmässig exploatering lät den kungliga sektern obehindrat ge sig på pigor från underklassen.

Burströms uttryck för en mer ömsesidig och ansvarstagande sexualitet, skulle å sin sida inte nödvändigtvis utgöra undantaget, utan kanske återspegla ett mer generellt äktenskapligt ideal. Ömsesidigheten i relationen mellan make och hustru poängterades i den äktenskapliga rådgivningslitteraturen.²⁵ Den amerikanske historikern Thomas A. Foster hävdar att husbonderollen medförde ett manligt ansvarstagande för den äktenskapliga sexualiteten och att den äkta mannens prestige var kopplad till förmågan att göra hustrun gravid, vilket i sin tur krävde att även hon blev tillfredsställd. Utan kvinnlig orgasm ansågs befruktning inte vara möjlig.²⁶ Hushållsordningens centrala ideologiska roll för samhällsordningen och tidens medicinska teorier skall på detta sätt ha verkat för en mer hänsynstagande och empatisk manlig sexualitet – samt en annan framtoning av viriliteten.

Burströms uppträdande mot pigan Margareta Lång skulle å andra sidan kunna utgå från sättet att »rasa» med pigor som etablerats under ungdoms och ungtkarlstiden men som inte nödvändigtvis uteslöt en annan mer empatisk sida i relationen med Barbro.

En förstärkt fallocentrisk sexualitet?

Arne Jarrick finner att såväl den manliga som den kvinnliga sexualiteten bejakades i allt större utsträckning under 1700-talets senare del.²⁷ Men innebar detta bejakande också en förstärkning av fallocentriska sexualitets- och virilitetskoder? Det finns flera tecken som kan tolkas i den riktningen. Traditionellt sett hade kvinnan beskrivits som behärskad av starkare känslor och lidelser än mannen. »Det allrabästa [merparten] av mänsklig lusta bestå uti kvinnkönet» skriver Albertinus i en av 1600-talets mest spridda kvinno speglar.²⁸ Sexualitetens kraft hörde framför allt kvinnan till, och kunde utnyttjas som ett farligt medel för att snärja och behärska män.

Varnande berättelser om hur den starkaste av män betvingats av den blödiggaste kvinnohand var ett återkommande tema i dygdespeglar. På svenska operan skrattade man i slutet av 1700-talet åt den »betslade filosofen» och »pedanten» Aristoteles som tjusad av den vackra drottning Orphale gjorde sitt intåg i Alexanders härläger på alla fyra med drottningen på ryggen.²⁹ Om kvinnan beskrevs som mera lustfylld så hade mannen av naturen fått »förnuft och återhålls gåva» som det heter i *Okyskhetens Skadeliga påföljder* från 1772.³⁰ Det lönade sig således inte för mannen att skylla på att han frestats och lockats av kvinnan, det gjorde bara att hans svaghet framstod som än större och till och med överträffade det »svagare könets».³¹ I den sedelärande litteraturen hyllades istället Josef, patriarken Jakobs son, för sin styrka att motstå frestelserna och inviterna från Potifars hustru, en av de starkaste bibliska sinnebilderna för den liderliga kvinnan.³² Det är kanske också mot denna traditionella bild som Hallenstiernas känslöfökröympta framställning ska ses – kvinnan kan bara betvingas med krig och erövring, i kärlek kommer mannen till korta och riskerar sin frihet.

Under 1700-talet märks en allt tydligare tendens att istället framhålla den manliga sexualitetens intensitet och styrka. I några dikter på Susanna-motivet som tillskrivits den unge Leopold, framträder bilden av en obändig och närmast okontrollerbar manlig sexualitet.³³ Berättelsen om Susanna som återfinns i det apokryfiska tillägget till Daniel, var ett populärt motiv i 1600- och 1700-talens jungfru- och äktenskapsspeglar.³⁴ Historien utspelar sig i Babylon, där Susanna bor med den rike maken

Jojakim. Under Susannas dagliga promenader i husets trädgård får två äldste som utsetts till domare syn på henne och grips av åtrå. När dessa »arga skalkar» som det heter hos Liscovius, en dag får se Susanna gå ner till vattnet för att ta ett bad, gömmer de sig bland buskarna och bidar sin tid. Så snart Susanna skickat iväg sina tjänsteflickor för att hämta olja och parfym, rusar gubbarna fram: »Porten är stängd ingen ser oss. Vi vill ha dig – gör som vi vill och ligg med oss! Annars skall vi vittna mot dig och säga att en ung man var hos dig och att det var därför som du skickade iväg flickorna.»³⁵ Ställd inför detta ultimatum väljer Susanna att hellre riskera bli oskyldigt dömd för äktenskapsbrott än att begå en synd. Susanna börjar ropa men det gör också domarna och deras berättelse vinner tilltro såväl hos folket som hos Jojakim. Susanna döms till döden, men Gud hör hennes bön och låter den unga pojken Daniel genom en gudomlig ingivelse avslöja domarna inför folket.

I Leopolds gestaltning leds läsaren in i ett vackert landskap med ett stilla vatten omgärdat av en häck. Här uppenbarar sig en lättklädd Susanna med sin pigga. Stämningen är redan från början erotiskt laddad – uppmuntrad av pigans »yra fingrars lek» och »små skalkord», låter Susanna linnen falla. Antydningarna om pigans kättjefulla beteende syftar till att väcka den manliga läsarens upphetsning och övergår snart i berättarjagets exalterade beskrivning av Susannas vita kropp och välvda bröst.³⁶ I samma ögonblick kommer två jurister gående, djupt inbegripna i ett samtal om hur de ska döma en flicka som »den synden begått, att låta sig uppå en annan flicka göra». Samtalsämnet markerar att också juristerna har upptänts av samma »manliga blick» och pornografiska fantasier om kvinnlig kättja som textens berättarjag redan har inplanterat hos läsaren. Övermannade av sina begär kastar sig juristerna genast över Susanna, sårar hennes vita lår och banar väg för att tränga in med en »gruvlig pamp» i all sin »styva längd». Susanna börjar ropa och »skäl-marna» skräms iväg.³⁷ Men medan domarna i den apokryfiska versionen aldrig går från ord till handling, är den uppväckta lusten hos Leopolds jurister så stark att den helt enkelt inte går att hindra utan måste få sitt utlopp.

För att få »svalka» fullbordar juristerna nu istället sin gärning på piggan. Inte heller Susannas räddare Daniel, går fri för det oemotståndliga begär som väcks inom honom. Det visar sig nu att Susanna inte bara

har kränkts av juristernas påbörjade våldtäkt utan också av sin man Jokakims kyla och bristande låga. Mot den äkta mannens feighet och äktenskapliga passivitet ställs Daniels manligt aktiva åtrå, och snart får läsaren veta att »hon inunder är och han är ovanpå». Daniel framstår som räddare i dubbel bemärkelse. Fokus i texten ligger på begärets och då i första hand det manliga begärets oemotståndliga kraft. Lusten och den brinnande passionen snarare än jakten på nya erövringar framställs som den manliga sexualitetens drivkraft. Trots att berättarjaget är medvetet om vart hans inre krafter kan bära hän, är han ändå inte beredd att alldeles avstå från att pröva ens den oskyldigaste flicka, ty även om »en mödom kanhända värderas högre hos oss än efter Moses lära, så skulle Leopoldt ändå [...] på fjortonårig vacker flicka, sitt finger uti hålet sticka, och lika dygdig dock ur hennes sköte gå.»³⁸ Det finns en passage i dikten som möjligen hänvisar till den italienske renässansförfattaren Pietro Aretino. Hans verk var välkända inom den tidiga pornografiska genren och de hör också till dem som räknas upp av Fru Lusta i Stiernhielms dikt om Herkules.³⁹ Hos Aretino återfinns samma betoning av en stark och okontrollerbar manlig sexuell lust. Scenen med den avklädda Susanna och de spionerande gubbarna i buskarna var också ett populärt motiv för att göra avbildningar med en lättare pornografisk touche.⁴⁰

Det finns alltså flera möjliga litterära och konstnärliga inspirationskällor för Leopolds framställning. Men liknande uttryck för en starkare betoning av den manliga sexualiteten framkommer också i andra sammanhang. Linné rankade i sina föreläsningar den manliga lusten som lika stark som den kvinnliga, och Swedenborg hävdade till och med i en av sina skrifter att den manliga »eggelsen» saknade egentlig motsvarighet hos kvinnor.⁴¹ Överhuvudtaget talades och skrevs det allt oftare om sexualiteten i termer av naturliga böjelser istället för de äktenskapliga plikter och syndiga begär som det talades om äldre dygdespeglar. Ordvalet ligger i linje med den uppvärdering av känslan, instinkterna och naturen som är så påtaglig i 1700-talets moralfilosofi och litteratur.⁴² Istället för att undertryckas och utrotas kunde passionerna ledas till nytta och människors lycka.⁴³ Med detta följde också ett ökat symbolvärde för det kroppsliga som uttryck för styrka, vitalitet och manlighet. En okonstlad, naturenlig och härdande fysisk fostran med tävlingar och kroppsövning-

ar fördes fram i den offentliga debatten som det viktigaste medlet för att väcka ynglingars begär till det som är manligt, nyttigt och ädelt.⁴⁴ Man skulle kunna säga att manlighetsbegreppet viriliserades och hamnade närmare det kroppsligt basala.

Med denna virilisering tycks också ha följt en ökad förståelse för en mera pockande manlig sexualitet. I sitt betänkande från 1778 angående Gustav III:s förslag att avskaffa dödstraffet för en rad olika brott, uttryckte sig lagutskottet angående tidelag att det synes »fåfångt» att ett sådant straff skulle kunna hämma en synd som har sin upprinnelse av »en medfödd kroppens retelse och otyglade begär».⁴⁵ Och Karin Hassan Jansson finner i sin studie av våldtäktsbrottet att rätten under samma tid intar en alltmer överseende attityd till unga mäns våldsamma närmanden som uttryck för en manlig sexualitet som måste få utlopp på något sätt.⁴⁶ Detta förstärktes förmodligen på ett strukturellt plan av de straffrättsreformer som genomfördes för att stävja barnamordsbrottet, och som bland annat gav en ogift moder rätt föda sitt barn i anonymitet och förbjöd barnmorskorna att efterforska barnafaderns namn vid förlossningen. En konsekvens blev, som Marie Lindstedt Cronberg visat, att möjligheterna att få mannen fälld till ansvar och faderskap var minimala och att ogifta mödrar i stor utsträckning lämnades ensamma med försörjningen.⁴⁷

Det känslösamma 1700-talet tycks alltså snarare ha förstärkt utrymmet för en fallocentrisk, mera kroppslig och mindre ansvarstagande manlighet och virilitetsuppfattning. I förlängningen skymtar nya reglerande diskurser, än mer fixerade vid det kroppsliga och sexuella, med kampanjer mot onani, en statligt reglementerad prostitution och en närmast institutionaliserad manlig dubbelmoral – men det är en annan historia.

- I Artikeln är en vidareutveckling av en tidigare publicerad analys av Hallenstiernas och Burströms journaler i Jonas Liliequist »Om vid-synta äkta män och ömsinta älskare i 1740-talets Norrland», i Claes Ekenstam m.fl. (red) *Sprickor i fasaden. Manligheter i förändring*, Smedjebacken 2001 (i fortsättningen Liliequist 2001a). Citat ur texter och rättsprotokoll återges med moderniserad stavning.
- 2 Gardar Sahlberg (utgivare), *Mina kärleksäventyr Av Gustaf Hallenstierna*, Rabén och Sjögren, Stockholm 1972, s. 39, jämför Liliequist 2001a, s. 70.
- 3 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 85.
- 4 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 86.
- 5 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 187.
- 6 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 188.
- 7 Se David M. Halperin *One Hundred Years of Homosexuality. and other essays on Greek love*, New York 1990, den inledande essän med samma titel. Halperin presenterar en modifierad och mera aktuell model i »How to Do the History of Male Homosexuality», i *GLQ, A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 2000:1.
- 8 Jens Rydström, *Sinners and Citizens. Bestiality and Homosexuality in Sweden 1880-1950*. Stockholm 2001, s. 91 (min översättning från engelskan).
- 9 Inger Lövkrona, »Tidlag – ett uttryck för manlighet eller mäns ambivalens till djur?» i *Kulturella Perspektiv* 1993:2.
- 10 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 200.
- 11 Jmfr Jonas Liliequist »Tidlaget och hotet mot maskuliniteten – ett genmäle» i *Kulturella Perspektiv* 1993:2.
- 12 Liliequist 2001a, s. 70f.; Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 89f.
- 13 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 150 f.
- 14 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 72 ff.
- 15 Christoffer Larsson Grubb, *Penu Proverbiala dbet är: Ett ymnigt förråd aff allebanda gamla och nya swenssk ordseedher och läbrespåk*, Stockholm 1678, s. 672.
- 16 Jmfr Liliequist 2001a, s. 68f.
- 17 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 78, s. 199, s. 202.
- 18 D.G. Björn, »Företal» i *Den Besynnerlige eller Den Uprättade Oskulden; Moraliskt Lustspel Uti Tre Akter. Första gången uppfördt på Svenska Comiska Theatern i Stockholm d. 7 Martii 1792*.
- 19 D.G. Björn, *Den förförda ynglingen. Drame i fem akter. Uppförd första gången på Svenska Comiska Theatern den 14 September 1792*; För tumuldet se Nils Personne, *Svenska teatern under gustavianska tidbevarvet*. Stockholm 1813, s. 18 ff.
- 20 Ellen Greene, »Sappho, Foucault, and Women's Erotics», i *Arethusa* 1996:29.
- 21 Bruce Thornton, »Constructionism and Ancient Greek Sex» i *Helios* 1991:18, s. 186.
- 22 Liliequist 2001a, s. 73.
- 23 Liliequist 2001a, s. 74.
- 24 Philip Carter, »James Boswell's manliness», i Tim Hitchcock and Michelle Cohen (red), *English Masculinities 1660-1800*, London and New York 1999, s. 127.
- 25 Kekke Stadin »Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktion av genus», i *Scandia* 1999, 63:2; Jonas Liliequist, »Männens våld och våldet inom äktenskapet. En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början», i Inger Lövkrona (red) *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund 2001.
- 26 Thomas A. Foster, »Deficient Husbands. Manhood, Sexual Incapacity, and Male Martial Sexuality in Seventeenth-Century New England», i *The William and Mary Quarterly*, 1999: 56.
- 27 Arne Jarrick, *Kärlekens makt och tårar. En evig historia*, Stockholm 1995, s. 185.
- 28 Agidii Albertinus, *Thet Qwinlige könets LustGård*, Göteborg 1675, s.
- 29 *Det Indianske Campementet, eller Den Betslade Philosophen. Opera Comique Uti En Act. Imitation ifrån Fransyskan af Herr C. E. (Envallson)*. Stockholm 1784.
- 30 Frans Westerdahl, *Okyskhetens Skadeliga påföljder, Bewiste af Förnuftet, Uppenbarelsen och Dageliga Erfarenheten*, Stockholm 1772, s. 23.
- 31 Westerdahl 1772, s. 20.
- 32 Se till exempel Michael Sachse, *Alle Christelige Ungerswenners och Jungfrugers Kyskheets Speghel*

- Stockholm 1657; Olof Kolmodin *Biblisck Qwinno-Spiegel: Thet är Alla i then b. Skrift för någon särdeles bekanta och merkwärdiga Qwinners Exempel*, Stockholm 1731, Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen, *Den kyske Joseph, Patriarchen Jacobs Son I Dess Förnedrade och uphögda Tilstånd*, Upsala 1767.
- 33 Två versioner har nyligen publicerats av Torkel Stålmärck; »SkaldeBref Till Adjuncten G---i Strängnäs» respektive »Susanna Saga», i Torkel Stålmärck (utgivare) *Samlade skrifter av Carl Gustaf af Leopold*, I:Text, Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm 2002, XIII:1 s. 579ff. och XIII:2 s. 590 ff.
- 34 Salomon Liscovius, *Christelig fru-en-timmers andelige dygde-spiegel*, Stockhom 1731; M. Adam Lebr. Müller, *Herociae Fidei Gynaecium eller Bibliska Tros-Hjeltinnor*, Västerås 1779; Kolmodin 1731.
- 35 »Tillägg till Daniel, A Susanna», i *Apokryferna till Gamla Testamentet, eller De deuterokanoniska skrifterna* i 1986 års översättning, Svenska Bibelsällskapet och Proprius förlag 1987.
- 36 Stålmärck 2002, s. 583 f.
- 37 Stålmärck 2002, s. s. 585.
- 38 Stålmärck 2002, s. 589.
- 39 Stålmärck 2002, s. 589 r. 403: »...Som wi om T--sedt i A-skrifter stå». För en analys av Aretinos pornografiska stil och betydelse se Ian Fredrick Moulton, *Before Pornography. Erotic Writing in Early Modern England*, Oxford and New York 2000.
- 40 Solfrid Söderlind, »Moraliska täckmantlar och ohöjlda ögonkast, i *Klädd och oklädd, Nationalmusei utställningskatalog nr 589*, 1996.
- 41 Carl von Linné, *Om sättet att tillbopa gå. Sexuälföreläsningar av Carl von Linné*, Uddevalla 1979, s. 33 f.; Arne Jarrick 1997, s. 102 ff (Swedenborg) respektive s. 63ff för fler exempel som Jarrick anför som uttryck för upplysningstidens bejakande av sexualiteten.
- 42 Se till exempel Sten Högnäs, *Människans nöjen och eländen. Gyllenborg och upplysningen*. Lund 1988, s. 61ff.
- 43 Jämför till exempel Petrus Simonius Löfgren, *M. Petri Simonii Löfgreens Sinnrika betractelser*, Stockholm 1698 fjärde kapitlet: om hur vi ska bli fria från våra affecter och aldrig låta dom få insteg, och Gellert, Christian Fürchtegott, *Professor G. F. Gellerts Moraliska Föreläsningar*, Stockholm 1775, s. 13 om böjelser och passioner som drivfjädrar till vår lycka.
- 44 Johan Fischerström, *Tal om de medel och utvägar, genom hvilka styrka, manlighet och härdighet kunna hos Svenska folket befrämjas; Hället uti Kongl. Vetenskaps Academien den 10 september 1794*. Ny upplaga Stockholm 1828.
- 45 »Lagutskottets betänkande om dödsstraff för barnamord», i Sten Landahl (utgivare), *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll, trettioandra delen 1778-1779*, Stockholm 1982, s. 492 f.
- 46 Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala universitet 2002, s. 308.
- 47 Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Historiska institutionen, Lunds universitet, 1997, s. 288 ff.